

Властта посредством съблазняване в контекста на Е. Фром

I. Katsarski
(2010)

<http://notabene-bg.org/read.php?id=164>

Тук разглеждам основен въпрос в творчеството на Ерих Фром: автентичното съществуване на човека в неговата съотнесеност с труда и потреблението.

Съвременното състояние и проблеми в тези сфери особено добре изпъкват на глобалния исторически фон. Анализирайки резултатите от най-нови изследвания върху стандарта на живот в преиндустриалната епоха (Кацарски, 2007, 277-291) стигам до следните основни изводи: В самия край на преиндустриалната епоха (около 1800 г.) страни с най-развита икономика като Англия и Холандия показват жизнен стандарт равен, а често и доста по-нисък от този на ред „примитивни“ култури. При това европейците имат своя стандарт само благодарение на изнурителен труд, който поглъща почти целия им ден, докато „диваците“ се радват на много свободно време. Ако има „прогрес на цивилизацията“, той не може да се търси в повишаване благосъстоянието на масата от населението. Изправяме се пред изумителен парадокс: въпреки значителното нарастване на бремето на труда, в преиндустриалната епоха, не се наблюдава растеж, а по-скоро декрадация на жизнения стандарт за повечето хора.

С възникването на развитите уседнали земеделски култури, човекът се оказва уловен в капана на цивилизацията: материалното благополучие не се подобрява, а по-често дори се влошава. Здравето със сигурност се влошава. Волният живот остава в миналото, а на негово място идва изнурителният, монотонен и идиотизиращ труд, поглъщащ целия ден.

През последния век и половина стандартът на населението в икономически развитите западни общества е нараствал безпрецедентно. С още по-бърз темп се е повишавала производителността на труда. На този фон намаляването на работния ден и съответно увеличаването на свободното време са отбелязали твърде скромна напредък. Нещо повече, самото свободно време е по своеобразен начин обсебено от икономиката - то е време за потребление. Аз работя, за да мога да живея, т. е. да потреблявам. Аз потреблявам, за да могат да се трудят други. Човекът е обсебен не само от императива на труда, но дори в още по-голяма степен от императива на потреблението. В този порочен кръг остава твърде малко място за фантазия, творчество и свобода, защото начинът на потребление е вече закодиран в стоката или услугата, която се консумира.

Индустриалната цивилизация освободи богатите страни от хилядолетния малтусиански капан на нищетата. Въпреки това обаче, колкото и да е парадоксално, бремето на труда не е по-леко, а в някои отношения е станало по-непоносимо. Той подчинява човека не само чрез непосредствено поглъщане на неговите сили и способности, но и чрез обсебване на свободното време като време за потребление. Капанът на цивилизацията - капанът на труда - не е изчезнал, а е станал по-съвършен.

Човек може да изпадне в зависимост по два различни и коренно противоположни начина. Първият е отнемане и лишаване от нещо, което му принадлежи, - някакви вещи или самата свободата да решава и действа. Вторият е съблазняване - повече или по-малко сложно

поведение, чрез което активен субект предизвиква специфични желания и стремежи. В единия случай зависимостта се постига чрез принуда (отрицателен акт), а в другия - чрез привличане (позитивен акт).

Като отношения между индивиди двата типа са стари също толкова, колкото самия човешки род (ако не и повече, бидейки донякъде характеристики и на биологическия живот). В предкапиталистическите общества обаче основната стратегия на господстващите класи и групи по отношение на подчинените е била отнемането. Посредством открита принуда се присвояват личността на несвободните, трудът им или част от продукта на труда им. Епохалната революция на капитализма се състои най-вече в това, че принципно (ако се абстрахираме от първоначалната фаза на капиталистическо развитие и някои рецидиви по-късно) този вид открита принуда престава да съществува. Хората работят, като правило без желание, по необходимост, но не защото някакви господари са им отнели личната свобода. Като начало не е нужно също те да бъдат съблазнявани с нещо, за да го правят - достатъчен е бичът на познатите от хилядолетия нужди от храна, облекло и подслон. Ако тези потребности биха останали неизменни, технологичният и икономическият прогрес на капитализма бързо биха ги наситили и същевременно биха позволили радикално съкращаване на работното време. По този начин в относително ранен стадий индустриалната цивилизация би постигнала идеала на ред „примитивни“ общества, радващи се на скромно благосъстояние и много свободно време, в което човек е напълно еманципиран от бремето на труда и може да се отдаде на своята спонтанна активност.

Добре ни е известно, че това не се е случило. Относително константните потребности на масата от населението (по различна е ситуацията при елита) в аграрните общества претърпяват също коренни трансформации. Основна черта на капиталистическата икономика е това, че тя постоянно ражда нови потребности по силата на простия факт, че създава все нови и нови продукти (стоки и услуги). Успехът на всеки такъв продукт зависи от успешното съблазняване, привличане на потребители. В този смисъл развитието на капиталистическата икономика, кака, както ни е познато от края на XVIII век до наши дни, не би било възможно без добре развити и все по-съвършени механизми на съблазняване на потребителите. Икономически растеж не би бил възможен, без вербуване на потребителите, без манипулирането им по такъв начин, че те да пожелаят новите продукти.

Какво означава този тип икономика за човешкото съществуване? Добро или зло е тя? Според мен еднозначният отговор не би бил обоснован. За съвременния човек би било истински абсурд редуцирането на икономически детерминирани потребности до някаква неизменно равнище, каквото и да би било то. Научните постижения и технологиите създават нови възможности за подобряване качеството на живота. Не можем да се откажем например нито от по-качествено лечение, нито от по-добри комуникации. Нещо повече, самият ни духовен хоризонт в наше време пряко зависи от напредъка на техниката и технологиите. От друга страна обаче, привличането и вербуването е подчинено на цели и стратегии на съблазняващия и само случайно може да съвпадне с интересите на съблазняваните. Иманентна цел на съблазняването е обвързването, поставянето в зависимост, то е фин механизъм за присвояване на личността и отнемане на свобода. Да бъдеш съблазнен е по начало приятно преживяване и източник на удоволствие, но далеч не всяко удоволствие и пристрастеност са нещо добро. Едва ли има нужда да се напомня, че някои пристрастявания са пагубни и разрушителни за индивида, който е обсебен от тях. Това, което рядко се осъзнава е фактът, че в действителност разрушителните привързаности са много повече и по-често срещани се, отколкото си мислим, привеждайки банални примери с опиати и други банални примери.

Следователно, това, че капиталистическата икономика поражда все нови и нови потребности не може да се оценява нито само като добро, нито само като зло. Необходимо е съдържателно различаване и тъкмо в това е сложността на задачата. Възможни ли са обективни критерии, свободни от релативизъм и субективизъм? Ако има такива, могат ли те да придобият някаква

практическа стойност като ориентири за преобразуване на социалния ред? В трудовете на Фром се съдържат интересни размисли върху тези въпроси.

Според Фром, „душевно здравото общество е онова, което отговаря на потребностите на човека - не задължително онова, което той *чувства*^{*} че са неговите потребности, защото даже най-патологичните цели субективно могат да се възприемат като най-желателното за човека, а онова, което *обективно* са неговите потребности, които пък на свой ред могат да бъдат определени чрез изучаването на човека. Следователно нашата първа задача е в това, да определим какво представлява природата на човека и какви са потребностите, които произлизат от тази природа" (Фром, 2006, с. 33)

Според Фром, тази природа намира израз в уникалната човешка ситуация: губейки своите инстинкти, човекът се е отделил от природата, бил е изгонен от рая. Това го превръща в средоточие на основни противоречия: той е част от природата и същевременно е вън от нея, той е в едно и също време животно и божество, краен и безкраен. Човекът е изправен пред необходимостта непрекъснато да търси нови разрешения на тези противоречия и по този начин да открива „*все по-висши форми на единство с природата, със събратята му и със самия него*" (Пак там, 38). Всяка нова крачка в развитието на човека (и като индивид, и като род) е радикално проблематична: тя може да бъде както прогресивна и продуктивна, така също регресивна и потогенна (Пак там, 40, 41).

На тази основа Фром формулира идеите си за здраве и патология на индивида и обществото. „Независимо дали говорим за „душевно здраве" или за „зряло развитие" на човешката раса, понятието за душевно здраве или за зрялост е обективно понятие, получено чрез изучаването на „човешката ситуация" и на човешките нужди и потребности, произлизащи от нея. Следователно... душевното здраве не може да бъде определено чрез „приспособяването" на индивида към неговото общество, а, напротив, то *трябва да бъде определено чрез приспособяването на обществото към потребностите на човека...* Това дали даден индивид е здрав, или не, най-напред зависи не от самия индивид, а от структурата на даденото общество. Едно здраво общество подпомага способността на човека за обич към ближния, за творчески труд, за развитие на разума и обективността, за придобиване на усещане за собствената личност, основаващо се на опита на неговите собствени продуктивни сили. Едно нездраво общество създава взаимна враждебност, недоверие, което превръща човека в средство за манипулация и експлоатация от страна на другите хора, което го лишава от чувство за собствено Аз, което се запазва само ако се подчинява на другите или става автомат". Повечето общества според Фром имат „*и подпомагащо, и деформиращо влияние върху човека*" - „въпросът е само в това, до каква степен и в каква посока е насочено тяхното положително и отрицателно влияние" (Пак там, 92-93).

Фром твърди, че понятието за душевно здраве следва от самите условия на човешкото съществуване и то е едно и също за човека от всички епохи и култури. *Душевното здраве се характеризира със способността на човека да обича и да създава, с откъсването му от кръвосмесителните връзки на клана и земята, с чувство за идентичност, което се основава на опита на собствената му личност като субект и носител на собствените сили, с постигане на реалността вътре в нас и извън нас, тоест чрез развитието на обективността и разума.* Това понятие за душевно здраве по същество съвпада с нормите, положени от големите духовни учители на човечеството... на най-различни места от земното кълбо, в различни периоди от историята, „пробудените" са проповядвали едни и същи норми, с никакво или нищожно влияние помежду си. Икхнатон, Мойсей, Конфуций, Лао Дзъ, Буда, Исаия, Сократ, Исус са утвърждавали безусловно едни и същи норми за човешкия живот само с малки и незначителни разлики" (Пак там, 89-90).

Не мога да бъда безкритичен към тази концепция на Фром. Основна слабост в нея е смесването на проблема за душевното здраве на индивида и проблема за обществото и неговото развитие. Сферата на „хуманистичната психология" се разширява до такава степен, че

се натовазва с разрешаване на въпроси, които обикновено се отнасят към компетенциите на други научни области - социология, етнология и др. Например, в отношенията на власт и подчинение Фром идентифицира патологията на садизма и мазохизма, отхвърляйки ги като прояви на патологично приобщаване (Пак там, с. 44). Твърде далеч от социалните реалности е и тезата, че „Семейството и кланът, а по-късно държавата, нацията или църквата, придобиват същата функция, която първоначално отделната майка изпълнява за детето" (Пак там, 56). Тоталитарните режими на ХХ век се обявяват за съвременни прояви на „кръвосмесителната фексация" (Пак там, с. 76). „Национализмът, пише Фром, е нашата форма на кръвосмешение, това е нашето идолопоклонничество и лудост" (Пак там, с. 77). Но това, че властващите и подчинените им, верните на своя клан, националистите, расистите и религиозните фанатици, т. е. почти цялото човечество се обявяват за патологично фиксирани и луди, едва ли допринася за вярното схващане на патологичното и разграничаването му от проявите на душевно здравия човек. Парадоксално, „хуманистичната психология" се оказва по своеобразен начин елитистка: „участта на повечето хора е трагична: те умират преди да са се родили" (Пак там, 39), т. е. преди да са дорасли до статуса на истински развити човешки същества. От друга страна, смесването на индивидуално и социално е пречка за адекватно разглеждане на социалните феномени - власт, семейство, род, държава, религия и църква, война и т. н. До голяма степен Фром споделя еволюционизъм, който дели обществата, културите и религиите на „висши" и „низши" (вж. например пак там, 39-40, 42) - подход, който днес може да се смята за отминал етап в развитието на социалните и хуманитарните науки. Съвсем не е безспорно и твърдението, че „пробудените" „духовните учители на човечеството" са проповядвали едни и същи норми.

И така, базисната теоретична конструкция на Фром не може да ни помогне за изясняване на поставения проблем: можем ли да разграничим действителни от илюзорни човешки потребности? Ако това е възможно, как трябва да оценим съблазняването като основна стратегия на едрия корпоративен капитал?

Много по-релевантна към тези въпроси е друга основна концепция на Фром - онази, която различава притежателен и битиен модус. „Имам предвид - пише той, - два фундаментални начина на съществуване, два различни вида ориентация... две различни структури на характера, преобладаващата от които определя начина, по който човек мисли, чувства и постъпва... В начина на съществуване, изразен с „имам", взаимоотношението ми със света е отношение на притежание и собственост, в рамките на което искам да превърна в мое притежание всеки и всичко, включително себе си... Начинът на съществуване „съм" включва две битийни форми. Първата е противоположна на *имам*... и означава жизненост и естествена отговорност към света. Втората форма на „съм" е противоположна на *изглеждам* и се отнася до истинската природа, до реалната същност на даден човек или предмет за разлика от измамната външност..." (Фром, 1996, 50-51). Фром уточнява, че битийната тенденция не е тъждествена с аскетизъм, нито пък в социален план предполага абсолютно равенство по отношение на доходите и собствеността. Зад аскетизма и такова равенство често се крие силно потисната притежателна тенденция. „Равенството - пише Фром, - не бива да се свежда до количествена уравниловка в разпределението на материални блага, а трябва да гарантира доходите да не са толкова диференцирани, че да предопределят различен начин на живот за различните социални групи" (Пак там, с. 137-139).

Според Фром, у хората се проявяват и двете тенденции - притежателната и битийната. Коя от тях ще надделее в най-голяма степен зависи от социалната структура на обществата. Притежателният характер е присъщ на различни социуми, но се е развил в най-висока степен в индустриалните общества (Пак там, с. 43, 168-169).

Фром се солидаризира с основни идеи на „всички радикални хуманисти от следмарковия период". Ето как той формулира две от тези идеи, засягащи потребностите и потреблението: „производството трябва да служи на реалните потребности на хората, а не на изискванията на икономическата система"; „хората трябва да се стремят не към максимално, а към разумно

потребление, което допринася за благоденствието" (Пак там, 248-249). В частност, Фром е солидарен с критиката на Алберт Швайцер (още в началото на XX век), срещу прогреса, индустриалното общество, потребителството и опустошителните ефекти на труда, превърнал се в мания (Пак там, 248-251).

Фром е убеден, че индустриалните общества вървят към „психологическа и икономическа катастрофа“, която може да се избегне само с „коренна промяна на човешкия характер“. Той обаче може да се промени само при следните условия: "1. Ние страдаме и го осъзнаваме. 2. Разбираме какви са причините за нашето страдание. 3. Знаем, че има начин да се избавим от нещастията. 4. Осъзнаваме, че за да се избавим от нещастията, трябва да следваме определени норми и да променим начина си на живот" (с. 259).

Идеалистическият патос е в изобилие в работите на Фром - ярък пример е неговият идеал за „новия човек“ (Пак там, 262-265). Отново нееднократно се натъкваме и на теоретични несполуки, свързани с концептуалното неразличаване на битие на индивида и битие на социума. И все пак у Фром можем да открием много интересни идеи за посоките на преобразуване на капиталистическото общество. Тук се спирам само на онази част от тях, които имат отношение към проблема за властта чрез съблазняване, основано на култивиране на нови потребности. От моя гледна точка, в настоящия контекст това е най-интересната част от идеите на Фром.

За да се избегне грозящата катастрофа, според Фром трябва да се изостави „свободното пазарно стопанство“, „да се откажем от неограничения растеж в икономиката в полза на изборителното развитие“, „да се създадат такива условия за работа и такава обща атмосфера, в която основната мотивация е духовното, психологическо удовлетворение, а не материалната изгода“, „да се създават условия, при които хората да изживяват щастие и радост, а не просто да удовлетворяват потребността си от удоволствия“, „условия за „лична инициатива“ във всекидневния живот на човека, а не толкова в бизнес средата...“ (Пак там, 268, 268).

Критиците на подобни идеи биха издигнали своето стандартно възражение: Няма по съвършен регулатор от пазара. Това е механизмът, чрез който потребителите осъществяват своето неприкосновено право на избор. Контролирането на икономиката означава да се унищожи това съкровено право и заедно с това - да се отнеме свободата на индивида, да се подчини той на добре познатия, особено в обществата на държавния социализъм, бюрократичен контрол.

Фром е напълно убедителен в своето опровержение на тезата, че „в условията на свободната пазарна икономика потребителите получават точно онова, което искат... Такъв аргумент игнорира значимия факт, че потребителските вкусове се формират от производителите. Въпреки конкуриращите се марки, общото въздействие на рекламата е насочено към стимулиране жаждата за потребление. Всички компании си помагат взаимно в това чрез рекламата. Купувачът упражнява само съмнителната си привилегия да избира между няколко конкуриращи се търговски марки... Нещо повече, индустрията моделира масовия вкус, но не произвежда стоки, които биха били по-полезни за хората, но не толкова доходоносни" (Пак там, 275). „Ние... не сме в състояние да овладеем напълно реакциите си, защото сме обект на пропаганда, която се води с хипнотични методи на въздействие. За да се преборим с тази растяща опасност, *трябва да забраним използването на всякакви форми на хипнотично въздействие, прилагани от пропагандата както в областта на потреблението, така и в областта на политиката*". Тези методи „са сериозна заплаха за психичното здраве, по-специално за ясното и критично мислене и за емоционалната независимост. Задълбочени изследвания показват, че вредата от наркоманията върху човешкото здраве е много по-малка от пораженията, които нанасят методите за „промиване на мозъците“ - от подпраговите внушения до полухипнотичните прийоми... Ако отровата на масовата сугестия престане да се излива, потребителите ще изпитат почти същия ефект на абстиненция, който изпитват наркоманите, когато спрат да взимат наркотици" (Пак там, 289-290).

В този контекст съвсем естествено се появява идеята, да бъде поставено „под строг контрол правото на акционерите и ръководствата на големите предприятия да определят характера на продукцията си единствено с оглед на печалбите и разширяването на производството“ (с. 276).

Фром смята, че необходимите от негова гледна точка промени „трябва да се извършват постепенно и със съгласието на преобладаващата част от населението“. Въпреки предполагаемия мирен характер на процеса, той е реалист в очакването си, че големите корпорации ще използват огромната си власт, за да се опитат да се съпротивляват на тези промени. Единствено непоколебимата решимост на гражданите за здравословно потребление би могла да сломи съпротивата на корпорациите“ (Пак там, 276-277). Според Фром, на тях може да се противопостави едно „активно движение на потребителите“, чийто най-мощен инструмент биха били стачки на потребителите. (Пак там, 276-278). Като не по-малко важно условие за успеха на промените Фром посочва необходимостта „корпорациите супергиганти... да бъдат раздробени на по-малки производствени единици“, така че те да бъдат лишени от възможността да оказват натиск върху правителството (Пак там, 278-279).

Освобождавайки се от сугестивните манипулации на корпоративния елит, човекът не трябва да попада под бюрократичния контрол на държавата. Според Фром нормите на здравословно потребление не трябва да се налагат принудително, а да служат като ориентири на поведението. Това потребление трябва да стане обект на всестранно и подробно научно изследване, а съответните норми да се култивират чрез възпитанието (Пак там, 272-274).

Фром не е много убедителен със своята теза, че човешките потребности са напълно обективни и могат да бъдат установени чрез задълбочени научни изследвания. Отделните човешки същества са достатъчно различни помежду си в биологически, психически и културен план, за да се различават значително в своите нужди и нагласи. От друга страна, хоризонтът на потребностите зависи от технологичния потенциал на обществата и от специфичните характеристики на отделните култури. Опитите да се налагат твърди и унифицирани норми на потребление и начин на живот, познати ни от епохата на държавния социализъм, са по самата си същност античовешки. Не случайно самият Фром не се наема да фиксира никакви конкретни стандарти на „рационално потребление“ - дори за такива негови във висока степен биологически детерминирани аспекти като храненето.

Според мен, ценното в обсъжданата теза на Фром трябва да търсим в друга посока. Той показва, че потребностите на съвременния човек съвсем не са проява на неговите спонтанни тенденции, а са основно манипулирани и сугестирани от лидерите и шаманите на корпоративния бизнес. Желанията и влеченията на масовия човек са конструирани според тяхната воля и техните проекти. Не може да има автентичен избор и свобода, ако не бъде премахната подмолната, дълбоко замаскирана власт, практикуваща стратегията на закрепостяването посредством съблазняване. Тезата на Фром може да се интерпретира и като формулиране на условията, които правят възможна човешката свобода в примамния свят на вещите.

Фром оценява шансовете за превъзможване катастрофата на съвременната цивилизация като нищожни. Към нея ни тласкат „мощта на корпорациите, апатията и безсилието на значителна част от населението, неспособността на политическите лидери в почти всички държави, опасността от ядрена война и заплахата от екологична катастрофа... промените в климата“. Но колкото и малък да е рационално пресметнатият шанс, „Животът не е нито хазартна игра, нито търговска сделка и ние сме длъжни да търсим навсякъде, където това е възможно, реална възможност за спасение...“ (Пак там, 303-304).

„Да имаш или да бъдеш“ излиза от печат през 1976 г. Днес можем да кажем, че светът се е развил в посока, напълно противоположна на онзи път, който Фром сочи като единствено спасителен. Средата на 70-те години на миналия век обикновено се посочва като водораздел между две епохи на капитализма - онзи, който е бил ограничен от социалната държава и

последвалият го, ознаменува реванша на бизнеса срещу ограничаващите го икономически и социални политики. След смъртта на Фром капитализмът възвръща съществена част от своята първична свирепост и нетърпимост към всичко, което възпрепятства неговата експанзия. Шансовете на развитие, каквото проповядва Фром, са станали още по-нищожни. Въпреки това, а може би тъкмо поради „възраждането“ на капитализма, критиката на големия хуманист не губи значението си, а дори става още по-актуална.

Няма да бъде забравено интелектуалното завещание на Ерих Фром. Много важна част от него е анализът на пазарния феномен, който анализ прониква отвъд привидността на отношенията. Това, което изглежда избор, свобода и власт на потребителя, всъщност е вербуване, привързване и подчинение, постигнати чрез стратегията на съблазняване и методите за „промиване на мозъци“. По този начин е формулира един от основните аргументи срещу елементарната логика на пазарния фундаментализъм, който властва в световното и още повече в родното публично пространство.

Библиография:

Кацарски, Иван (2007). Власт, неравенство и стратификация в преиндустриалните общества. София, Фабер, 320 с.

Фром, Ерих (1996) Да имаш или да бъдеш. София, Издателска къща Кибера, 336 с.

Фром, Ерих (2006). Душевно здравото общество. Човекът за самия себе си. Отвъд веригите на илюзиите. София, Издателство „Захарий Стоянов“, 968 с.